

Е.А. Коваленко

Харківський національний університет радіоелектроніки,
канд. філос. наук, доцент кафедри українознавства

УСВІДОМЛЕНИЙ САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Сучасне суспільство потребує самостійної, незалежної, відповідальної, соціально активної позиції кожного члена. Проблема усвідомленого саморозвитку є вельми актуальною. Розглядається сутність, зміст та значення усвідомленого саморозвитку особистості в сучасних умовах. Звертається увага на проблеми соціальної адаптації, саморегуляції, самостворення. Робиться висновок, що усвідомлений саморозвиток особистості реалізується саме на цих рівнях.

Ключові слова: особистість, саморозвиток, соціальна адаптація, саморегуляція, самовиховання, цінності.

Э.А. Коваленко

ОСОЗНАННОЕ САМОРАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Современное общество требует самостоятельной, независимой, ответственной, социально активной позиции каждого члена. Проблема осознанного саморазвития является очень актуальной. Рассматривается сущность, содержание и значение осознанного саморазвития личности на современном этапе. Акцентируется внимание на проблемы социальной адаптации, саморегуляции, самосозидания. Делается заключение, что осознанное саморазвитие личности реализуется именно на этих уровнях.

Ключевые слова: личность, саморазвитие, социальная адаптация, саморегуляция, самовоспитание, ценности.

E.A. Kovalenko

REALIZED PERSONALITY SELF-DEVELOPMENT UNDER MODERN CONDITIONS

Contemporary society demands independent, responsible, social active position of every person. The problem of realized self-development is very urgent. Essence, content and significance of realized personality under modern conditions are shown. The conclusion, the realizes personality self-development is possible just on this level is given.

Key words: personality, self-development, social adaptation, self-regulation, self-education, values.

Проблема усвідомленого саморозвитку особистості завжди була індивідуально і соціально значуща, а за умов здобуття українським суспільством незалежності, розбудови суверенної, демократичної, соціальної, правової держави, визнання самоцінності, автономності, свободи особистості, дослідження ціннісної спрямованості її саморозвитку набуває особливого значення.

Отже, за умов, коли людина є центральною ланкою трансформації суспільства, коли від її світоглядних позицій, соціальної активності, волі залежатиме, якою бути їй самій і суспільству, коли взаємозумовленість розвитку суспільства й особистості виступає мірою практичності очікуваних результатів, вивчення усвідомленого вольового саморозвитку особистості, її ціннісних засад видається актуальним.

Як відомо, проблема саморозвитку особистості, усвідомлених його форм привертала до себе увагу ще з античності, але предметом пильного аналізу стала переважно у другій половині ХХ століття. Найбільші зусилля в її дослідженні докладалися представниками психолого-педагогічного напрямку. В останні три

десятиріччя філософсько-епістемологічний, філософсько-етичний і філософсько-соціологічний аспекти усвідомленого саморозвитку особистості активно розроблялись І.А. Донцовим, Ю.Я. Злотніковим, С.М. Ковальовим, В.О. Лозовим та ін.

Метою статті є розкриття сутності і змісту усвідомленого саморозвитку особистості, обґрунтування ціннісного блоку в механізмах соціальної саморегуляції, самоконструювання, самостворення, самовиховання, самовдосконалення особистості в сучасних умовах.

Саморозвиток людини, як відомо, здійснюється як у неусвідомлених нижчих формах (зараження, наслідування, імітація, стихійна адаптація, гра), коли індивід не ставить за мету змінити себе власними зусиллями, так і у вищих усвідомлених, цілеспрямованих, вольових – самовиховання, самоосвіта, самостворення, самовдосконалення. Із форм усвідомленого саморозвитку найбільш вивченим виявилось самовиховання в різних його видах і проявах (адаптація, саморегуляція, самовдосконалення).

Спираючись на накопичені суспільством знання, пізнавши об'єктивні закономірності й сутність явищ зовнішнього світу, людина пристосовує до них себе або їх до себе. "Адаптація – це властивість активності біологічних, соціальних систем руху матерії, а тим самим усіх її рівнів та елементів. Соціальна адаптація, що становить собою більш складну систему матеріального і духовного пристосування, яка сама розвивається, відрізняється за своєю сутністю від біологічної адаптації людини. Це система внутрішнього самоналагодження і взаємного приладнання соціальних систем одна до одної, за визначальної їх ролі. Відомі три можливі типи адаптації залежно від типів особистості: зовнішньо-зовнішня, внутрішньо-зовнішня та внутрішньо-внутрішня" [2; с. 19].

Свідома, цілеспрямована адаптивно-адаптуюча діяльність, у свою чергу, виступає як самовиховна. Самовиховання уявляється як спосіб соціальної адаптації, пов'язаний з вирішенням протиріч між вимогами соціальних цінностей і реальним рівнем соціалізації особистості. Брак адаптивних здібностей призводить або до психічних захворювань людини, або до втрати соціальної якості, що викликає за собою крах надій і життєвих планів. Але адаптивний рівень самовиховання пов'язаний не тільки з етапами становлення особистості, але й з панівною системою соціальної регуляції, соціального контролю, соціального управління. Жорсткі соціальні регулятори повсякденної поведінки людей, усієї їхньої діяльності стверджують замкненість, постійний нагляд, взаємну відповідальність, кругову поруку. Головне в цьому механізмі управління людською поведінкою – зовнішній контроль, орієнтація на незмінне повторення зразків поведінки, що склалися, на збереження фіксованого місця людини в суворо ієрархізованій соціальній структурі, а це, у свою чергу, пов'язано з нерозвиненістю індивідуальності, її розчиненістю в роді, спільноті, інших спільнотах, низькою соціальною мобільністю, вірою в непорушність твердо встановлених порядків, в авторитет їхніх охоронців.

Саморегуляція людини здійснюється на різних рівнях, таких, як фізіологічний, психологічний і соціальний. На кожному з них регулюються різні процеси життєзабезпечення, самозбереження, життєпрояву. Кожний більш високий рівень саморегуляції у знятому вигляді містить нижчі. Механізми, що забезпечують саморегуляцію поведінки людини як біосоціальної істоти, є хоча й необхідними, але недостатніми для саморегуляції її поведінки як соціальної істоти, як однієї з учасників соціального (суспільного) життя. Зрозуміло, що для цього система саморегуляції повинна забезпечувати стійке відтворення і розвиток не тільки природних, але й соціальних процесів життєдіяльності людини. На відміну від природних, соціальні процеси (як низка соціальних, суспільних відносин) завжди опосередковуються створеними самими людьми предметними засобами їх взаємодії з природою та одне з одним – знаряддям та знаковими

системами. Завдяки предметній опосередкованості, процеси соціальної життєдіяльності людини можуть змінюватися (і дійсно змінюються) і без біологічних, природних змін діючого індивіда – на основі зміни будь-яких із предметів, що виконують функцію опосередкуючих ланок даних процесів. Імовірно, що саморегуляція соціальної життєдіяльності людини може бути адекватною цій життєдіяльності тільки здійснюючись соціальними ж засобами – виробленими людьми, а не природою. Така саморегуляція – це "автостимуляція", створення і використання штучних стимулів-засобів і визначення за їх допомогою власної поведінки.

Перехід індивіда до саморегуляції визначається переходом до нового історичного типу суспільної організації життя (від традиційного зовнішнього контролю до самоконтролю), до нового історичного типу особистості, особисто незалежної, такої, що має свободу вибору, спрямовану до більш високого етапу власного становлення і розвитку.

Однією з найвищих форм усвідомленого саморозвитку є процес самостворення, що стоїть на якісно більш високій основі, ніж соціальна саморегуляція, а тим більше соціальна адаптація. "Вирішення протиріч між ідеальним і реальним на основі розроблювальних і здійснюваних індивідуальних програм становить собою самостворення як вищий рівень прояву сутності самовиховання і в цілому саморозвитку. Цей рівень тісно пов'язаний з настанням соціальної зрілості особистості, коли в індивіда формується ідеал, соціальна модель як стратегічна мета, розумова мета власного розвитку, коли він здатний до адекватної самооцінки, має розвинуту волюову основу, вміє відібрати необхідні засоби для досягнення запланованого. Рівень прояву сутності самовиховання як форми саморозвитку, що розглядається, докладно описаний і проаналізований у науковій і популярній літературі" [2; с. 26].

Самовиховання, на жаль, – процес, що сприяє не тільки позитивному розвитку особистості стосовно самої себе, оточуючих людей і суспільства. Його не можна витлумачити формально, тобто винятково в плані покращення, розвитку якоїсь властивості, незалежно від системи координат загальнолюдських цінностей і конкретно-історичного підходу до оцінки вдосконалених якостей. Суто функціоналістський, прагматичний підхід до цієї проблеми не здатний усувати вододіл між добром і злом. Адже досягнення корисливих цілей шляхом обману, насильства, зради, можливих лиходійств теж передбачає наполегливу "працю над собою", постійне виховання в собі відповідних здібностей. Особливо це стосується самовиховання волі та лицедійства. Як часто ми бачимо біля високого керма мізерну в духовному відношенні, бездарну особистість, але таку, якій притаманні сильна воля, загострена хитрість, спритність, відточене до досконалості мистецтво пристосування. Щоб залишитися на плаву, сучасному високопоставленому бюрократу треба "творчо вдосконалювати" свою хитромудрість, свою професійну формалістику. Моральна зіпсованість заважає зрозуміти найпростіші істини. Хитрість, лукавство, розвиненість інтелекту можуть дати результати практичні і досить вагомі, але вони не наближають до істини, а віддаляють від неї, вони не розум, а заміна розуму. "Самовиховання інтелектуальне. Якщо воно не скероване моральністю, не благодотвірне, а згубне. Це розуміли вже в Давній Греції, ще до того, як в Євангелії було зафіксовано: лише чисті серцем Бога побачать. Пенфей із "Вакханок" Еврипіда не бачить бога Діоніса, що стоїть перед ними. "Він тут, але інший, і тому ти не бачиш", – говорить йому Діоніс" [5; с. 75]. Підкоряючи своє життя розуму, намагаючись у всьому дотримуватися логіки, людина придушує свої щирі прагнення, знищує "живе життя". Місце моральності займає доцільність. Завдяки самовихованню можна бути інтелектуально розвинутою, вченою і розумною людиною, але внутрішньо мертвою. Не можна робити із себе знаряддя для здобування істини. Не людина створена для науки, а наука для людини. Нападки на розум викликають і не менш стійкий захист.

Щирість – гріха якість, але скільки зла і лиха принесло незнання і невігластво. Діяти на благо людини можна лише зі знанням справи. Дон Кіхот, що поставив собі за мету всім робити добре і ніколи не чинити зла, говорить своєму зброєноцю: "У моїй справі все треба знати" [6]. Це висловлювання справедливе, але слід пам'ятати, що істина не фетиш, якому слід поклонятися. Істина повинна сама служити життю. Не можна за ідеал, за найвищий тип людської особистості прийняти вченого, що служить істині заради неї самої. Пізнання обов'язково передбачає і моральну зорієнтованість.

Отже, використання самовиховного механізму можливе і для вузькоспрямованих, корисливих, негативних цілей, результати яких у підсумку завдають шкоди не тільки людині, але й її оточенню, суспільству в цілому.

Найвищою формою усвідомленого саморозвитку прийнято вважати самовдосконалення особистості. Аналізу цього феномену присвячені дослідницькі пошуки Л.І. Ігнатовського, В.П. Кисельова, Н.Ф. Макаря, В.Ф. Тертичної та ін. Вони фіксують спільне усвідомлених форм саморозвитку і специфічне, притаманне самовдосконаленню особистості.

Можливість самовдосконалення витікає з родової здатності людини до самовизначення – здатності формувати себе, впливати на те, як складається майбутнє. Вивчення людини сучасною наукою і практичний досвід показують, що в ній закладені багаті можливості, творчі здібності, що використовуються лише незначною мірою. Ця діяльність не детермінована ззовні, вважає А.А. Гусейнов. "Удосконалення – це діяльність марна, породжувана не потребою, а примхою. Воно ніби вивертає звичну логіку і рухається від наслідку до причини. У процесі виховання людина інтеріоризує закони, які світ – суспільство і природа – пропонує їй. У процесі вдосконалення вона сама задає закони світу. Взагалі досконалість і за етимологією, і за низкою визначень становить собою завершеність, абсолютну повноту, закінченість, такий стан, який не може бути ані предметом схвалення, ані предметом порівняння, а тільки предметом безумовного визнання, а отже, не може бути засобом, а тільки метою, не може стати причиною, а тільки наслідком" [5; с. 76]. Процес самовдосконалення за своїм змістом і змістом близький до процесу самовиховання, зазначає В.Ф. Тертична. Але смислова близькість даних процесів не може слугувати для їх ототожнення, а також для виділення одного з них як рівня, ступеня іншого, або для розділу їх на різні рівні (нижчий і вищий) процесу усвідомленого саморозвитку особистості. Самовиховання і самовдосконалення – близькі, але не тотожні форми. Це, з одного боку, зумовлює їх спільні характеристики, а з іншого – підкреслює, що ці форми відрізняються одна від одної природою самотворчої активності і масштабом перетворень.

Так, "у процесі самовиховання особистість здійснює розвиток окремих своїх якостей: інтелектуальних, фізичних, естетичних, моральних, вольових, професійних тощо, безвідносно одна до одної, але в такому "розділі" особистості, коли вона нібито розпадається на риси і властивості, що її утворюють, криється небезпека перебільшення їх ролі і значення. Абсолютизація ж окремих властивостей і якостей особистості може призвести до однобічного розвитку. В явищах такого типу найбільш яскраво виявляється функціонально-інструментальний характер самовиховання" [7; с. 5]. Більше того, процес самовиховання відрізняється тим, що він може бути орієнтований і на асоціальні цінності, про що зазначалося вище.

Процес самовдосконалення здійснюється винятково в моральній системі координат, що виявляється лише в духовно-моральній діяльності. Духовне наповнення особистісного саморозвитку в цьому випадку виступає як спосіб самостворення людини, що вимагає етичної рефлексії. Тут вагомою стає не міра розвитку якихось якостей, а розуміння їх самою особою як морально-забарвлених, здатних співдіяти утвердженню загальнолюдських цінностей, бачення моральної сторони будь-якої активності. Але слід

відзначити, що самовдосконалення недосягне без певного рівня розвитку окремих особистісних якостей. "Не можна вдосконалювати те, що ще не розвинуто до зрілого стану, неможливо вдосконалювати себе як особистість у всьому багатстві своїх стосунків, не розвинувши до цілісного стану власні соціальні сили і функції. В іншому випадку буде не самовдосконалення всієї особистості в цілому, а вдосконалення лише якихось її якостей – чи то моральних, чи то інтелектуальних, чи то вольових тощо безвідносно одна до одної, тобто особистість по суті буде здійснювати самовиховання, коли вона ніби розпадається на риси та властивості, що її утворюють" [3, с. 15].

Розвиваючись на своїй власній субстанціональній основі – сталої цілісності особистості, самовдосконалення стає одним із чинників збагачення індивідуальних здібностей. Тим самим воно детермінує подальший розвиток сталої людської цілісності, тобто "...розвитку всіх людських сил як таких, безвідносно до будь-якого заздалегідь установленого масштабу" [4; с. 476]. Воно є найбільш сильним і ефективним чинником соціалізації індивіда, оскільки поєднує в собі взаємодію об'єктивних умов розвитку особистості та її власні зусилля щодо зміни себе, становить своєрідний синтез суспільних вимог і особистих інтересів з перевагою перших. До того ж воно виходить зі знання сильних і слабких сторін своєї особистості, що дозволяє знайти таку сферу реалізації свого потенціалу, де він приносить максимальну користь для спільної справи.

Під час самовдосконалення людина стає здатною розрізняти зовнішню, часто хаотичну, деструктивну сторону життя і вищий сенс, що лежить в його глибині. При цьому людина не просто усвідомлює наявність вищої основи у своєму житті, вона сама акумулює її морально-творчу енергію. І, найголовніше, людина відчуває себе не просто частиною світу, а певною мірою його душею. Завдяки цьому особистісний саморозвиток зливається з незнищеним життєвим потоком, що охоплює все і вся. Виникає відповідальність за розв'язання проблеми загального щастя. У результаті обрії, що відкриваються, змінюють звичні масштаби життєвих оцінок і роблять людину більш мудрою перед обличчям життєвих негараздів. Це, у свою чергу, сприяє особливій повноті самоздійснення. Самовдосконалення як вища форма усвідомленого саморозвитку особистості передбачає при цьому її цілісне перетворення, спрямоване до максимально повного втілення в життя творчого потенціалу і морального ідеалу людини. Вихід на подібний рівень досконалості особистості криється в постійній повсякденній роботі над собою, в проходженні поетапно всіх форм саморозвитку, від неусвідомлених до вищих усвідомлених. Німецький гуманіст і філософ Альберт Швейцер ще на початку ХХ ст. сказав про те, що "самовдосконалення, по суті, може полягати лише в тому, що людина стає в істинне відношення до буття, що перебуває в ньому і поза ним. Свою природну зовнішню приналежність до буття людина хоче зробити внутрішньою, духовною, а своє пасивне й активне ставлення до речей хоче визначити своєю участю в цьому бутті" [8; с. 212]. Можна навести безліч прикладів самовдосконалення людиною самої себе, зокрема з плеяди історичних геніальних особистостей.

Прагнення до морально-величного і благородного, що сприяє людині в мобілізації своєї внутрішньої енергії для подолання в собі хибних схильностей, Ф.М. Достоєвський показав на прикладі своїх героїв, які потопають у пороках, але прагнуть до морального очищення. Мітя Карамазов, пояснює письменник, суть цієї проблеми, "приймає душею покарання не за те, що він зробив, а за те, що він був такий потворний, що міг і хотів скоїти злочин..." [1; с. 441].

Штрихи самовдосконалення геніальних історичних постатей і художні образи дають підстави твердити про важливість і значущість даного процесу, його об'єктивну універсальність і безмежну перспективу застосування в майбутньому.

Говорячи і далі про самовдосконалення, важливо наголосити на тому, що в цьому процесі людина не просто усвідомлює наявність вищої моральної основи в житті, але сама

акумулює його морально-творчу енергію, відчуваючи себе не тільки частиною світу, а певною мірою його душею. При цьому основною характеристикою людини виступає її здатність сприймати себе поряд з іншими в єдиному духовно-моральному смисловому просторі, в “душевному” співвіднесенні й Іншим. Лише віддаючи, марнуючи себе в кожній точці цього світу, душа тим самим прилучається до духовно-моральних абсолютів життя. Причому така спрямованість – не засіб, а самоціль. Саме прагнення до власного утвердження “Я” і спасіння позбавляється повноти смислу у відриві від завдання утвердження і спасіння реальності, до якої особистість морально причетна.

Удосконалення суспільства іде через удосконалення людини, а зцілення останньої через зміну ціннісної свідомості. Свідомість, самосвідомість людини, відображаючи суперечливу практику, пов’язані з нашаруванням різноманітних систем цінностей, первісною нерозвиненістю деяких особистісних структур, особливо емоційної. Індивідуальна ієрархія життєвих цінностей людини завжди становить собою неповторне поєднання елементів загальнолюдських цінностей, створених під час розвитку культури, цінностей суспільства, в якому вона живе, а також специфічних цінностей тієї спільноти, членам якої вона є, або цінностей, особливо важливих для індивіда. У смислових утвореннях конкретної людини, отже, можуть уживатися, виявлятися, бути вираженими як різні системи цінностей, так й індивідуальні переваги, в яких серед основних форм життєдіяльності можуть домінувати окремі, наприклад, професійні, політичні або інші інтереси, запропоновані корпоративною чи масовою культурою.

В умовах плюралізму ідеологій і світоглядних позицій в українському суспільстві, що трансформується, домінують світоглядні моделі: “людина – техніка”, “людина – природа”, “людина – суспільство”, “людина – нація”, “людина – інформація”, “людина – людина”, які пропонують відповідні стратегії усвідомленого саморозвитку особистості.

Різні світоглядні позиції і стратегії усвідомленого саморозвитку особистості знайшли відображення в мемуарній літературі, біографіях великих і видатних особистостей, у відомій серії “життя великих людей”, що була заснована О.М. Горьким у 30-ті роки ХХ століття і вміщує близько 800 видань. У них, звичайно, викладено переважно соціоцентричні, культуроцентричні, техноцентричні стратегії.

Соціоцентризм як світоглядна стратегія і основа усвідомленого саморозвитку особистості в умовах незалежної України дещо втратила свої позиції. Національна ідея, на яку покладали надію різні політичні сили, змогла об’єднати лише певну частину суспільства. Вона стала сенсом політичного життя і діяльності активістів. Соціоцентрична стратегія саморозвитку отримала найширше осмислення у дослідженнях А.Я. Арета, Ю.Я. Злотникова, В.О. Лозового та ін. Культуроцентризм пов’язаний зі зверненням переважно до мистецтва, культивування у себе здібностей до самореалізації у тих або інших його видах, жанрах. Індивідоцентризм став визначальною тенденцією постіндустріального (інформаційного) суспільства.

Виходячи з подвійної природи усвідомлених форм саморозвитку: діяльно-забезпечувальної і ціннісної [2; С. 6 – 16], по-перше, слід створювати умови в суспільстві для залучення підрастаючого покоління до видів діяльності, що розвивають, стимулюють різні форми соціальної творчості. За таких обставин можливий саморозвиток різноманітних людських здібностей, перш за все, у молоді. Самовиховання виступає тут універсальною специфічно людською здібністю, забезпечує свідоме вироблення і вдосконалення вмінь, навичок (здібностей) реалізації всіх видів і форм практично-духовної діяльності. По-друге, в умовах панування принципу плюралізму ідеологій суб’єкти та інститути суспільного виховання все-таки зобов’язані визначитися в позиції: яка ж система цінностей більше відповідає природі людини, особливостям менталітету і може забезпечити соціально-моральне піднесення й особистості, й суспільства. На наш погляд, групово-кооперативна система цінностей могла б стати духовною базою нового

суспільного ладу. Мабуть, організація процесу суспільного виховання на цій ціннісній системі сприяла б формуванню у різних верств населення сенсожиттєвих орієнтирів, які б блокували шлях тенденції саморуйнування чи асоціального, деструктивного самовиховання.

Для кожної людини життя має цінність як поле для реалізації своїх потенцій у їх особистому і суспільному вимірах. Питання формування сенсожиттєвих орієнтирів важливі не тільки для молодих. В юності необхідно усвідомити і правильно розв'язати це питання, що природно. Але і для дорослих, похилих людей звіряння пройденого життєвого шляху з досягнутими результатами є передумовою для коректування сенсожиттєвих уявлень. Життя, позбавлене сенсу, не може бути моральним, воно прирікає людину на нікчемне існування, позбавляє її соціального обличчя. Розв'язання особистістю питання сенсу її існування пропонує ціннісну спрямованість її життя, а отже, відповідного саморозвитку (самовиховання та самовдосконалення).

Таким чином, ціннісна спрямованість усвідомленого саморозвитку особистості в умовах сучасної цивілізації залежить від домінуючих цінностей конкретно-історичного суспільства та індивідуального вибору особистості.

Здійснений аналіз дозволяє зробити такі висновки:

– зміст поняття саморозвитку особистості здатний проявлятися в єдності неусвідомлених форм (наслідування, імітація, стихійна адаптація, гра) і усвідомлених (самовиховання, самовдосконалення);

– самовиховання як специфічний спосіб розв'язання протиріч залежно від конкретно-історичної зрілості суспільства й особистісного розвитку індивідів може реалізуватися на трьох основних рівнях: соціальної адаптації, соціальної саморегуляції і самотворчості;

– самовиховання може бути використано не тільки для вдосконалення особистості, її позитивного, здебільшого функціонального розвитку, але й для вузькоспрямованих, корисливих, негативних цілей, результати яких у підсумку завдають шкоди не тільки людині, але й її оточенню, суспільству в цілому;

– світоглядні позиції, що ґрунтуються на ціннісному блоці, сенсожиттєві орієнтири спрямовують стратегії усвідомленого саморозвитку особистості;

– в умовах сучасної цивілізації усвідомлений саморозвиток особистості може бути залежним від домінуючих світоглядних орієнтацій. На цій основі визначилися різні стратегії усвідомленого саморозвитку особистості: соціоцентрична, культуроцентрична, індивідоцентрична та ін.

Перелік посилань

1. Достоевский Ф.М. Об искусстве [Текст] / Ф.М. Достоевский. – М. : Искусство, 1973. – 632 с.
2. Лозовой В.А. Самовоспитание личности как философско-социологическая проблема : автореф. дис. ...д-ра филос. наук : 09.00.01 / В.А. Лозовой. – К., 1991. – 34 с.
3. Макарец Н.Ф. Самосовершенствование как фактор социализации индивида : автореф. дис. ...канд. филос. наук : 09.00.01 / Н.Ф. Макарец. – К., 1987. – 19 с.
4. Маркс К. Экономико-философские рукописи. Из ранних произведений [Текст] / пер. с нем.; К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1956. – 690 с.
5. Проблема самосовершенствования личности: материалы круглого стола // Философские науки. – 1988. – № 4. – С. 65–76.
6. Сервантес М. Хитроумный идалго Дон Кихот Ламанчский [Текст] / пер. с испан.; М. Сервантес. – Баку : Гянджлик, 1987. – 536 с.
7. Тертична В.Ф. Самовдосконалення особистості : культурологічний аспект : автореф. дис. ...канд. філос. наук : 09.00.01 / В.Ф. Тертична. – Х., 1999. – 20 с.
8. Швейцер А. Благословение перед жизнью [Текст] / пер. с нем.; А. Швейцер. – М. : Прогресс, 1992. – 576 с.

© Коваленко Е.А., 2014